

**KÖNÜL İBRAHİMOVA**  
**ADİU, Azərbaycan dili kafedrasının baş müəllimi**  
**İstiqlaliyyət küç.31**  
**könül.@mai.ru.**

**AZƏRBAYCAN DİLİNİN DIALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNİN TƏŞƏKKÜLÜ**  
**AKTUAL PROBLEMLƏRİ VƏ TƏDQIQATÇI ALİMLƏRİN MÜLAHİZƏLƏRİ**

**Xülasə**

Məlumdur ki. Azərbaycan Respublikasında mövcud olan dialekt və şivələrin öyrənilməsi dilçiliyin aktual problemlərindən biridir. Dialekt və şivələrin lüğət tərkibinin tədqiqi xalqımızın tarixi, adət və ənənələri ilə bağlı dil faktlarının aşkar olunmasında xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Dialektologiya ilə məşğul olan alimlərimiz Qərbi Azərbaycanın bir sıra ərazilərinin dialekt və şivələrini araşdırsalar da onları konkret bir ləhcəyə daxil etməmişlər.

Filologiya elmləri doktoru, professor İbrahim Bayramovun “Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası” əsəri göstərir ki, müəllif Qərbi Azərbaycan şivələrinin Azərbaycan dialekt və şivələri sistemində öyrənilməsinin tərəfdarıdır. Müəllif bu əsərdə Qərbi Azərbaycan şivələrinin iki yarımqrupunu müəyyənləşdirmişdir: 1. Qərb şivələri: Çəmbərək, Karvansaray, Basarkeçər, @Böyük Qarakilsə, Dağ Borçalısı (Çalaloğlu Kalinino) Ağbaba, Quqark rayon ərazilərinin şivələri; 2. Cənub şivələri: - Dərələyəz, İrəvan, Zəngibasar, Vedibasar, Qarakilsə, Meğri, Qafan rayon şivələri. Müəllif Qərbi Azərbaycan şivələrinin Azərbaycan dialekt və şivələri içərisində yeri üzərində xüsusi dayanır və bu şivələrin dialekt və şivələrimizin həm qərb, həm də cənub qrupuna oxşar xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirir ki, bu da dialektologiya üçün xüsusi elmi əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqatçının gəldiyi qənaət elmi faktlara söykəndiyi üçün inandırıcı görünür.

**Açar sözlər: dialekt, inkişaf, tədqiqatçı alim, problem, dilin lüğət tərkibi**

Təqdim olunan məqalədə Qərbi Azərbaycan şivələrinin tədqiqi tarixi məsələlərini də diqqət mərkəzində saxlamışdır. Müəllif Qərbi Azərbaycan şivələrinin tədqiqinə XX əsrin ikinci yarısından başladığını qeyd edərək bu tədqiqatları üç qrupa bölür: 1) Qərbi Azərbaycanın, yəni indiki Ermənistan ərazilərindəki şivələrin ümumi şəkildə tədqiqi; 2) Qərbi Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrinin şivələrinin tədqiqi; 3) Konkret bir kəndin şivəsinin tədqiqi.

“Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası” əsəri Qərbi Azərbaycanda yaşamış soydaşlarımızın dilində işlənən sözlərin lüğətidir. Nəzərə alsaq ki, hazırda indiki Ermənistan adlanan Qərbi Azərbaycan ərazisində bir nəfər də olsun azərbaycanlı yaşamır, o zaman qeyd olunan əsərin əhəmiyyəti daha aydın olar.

Min illər boyu yaşatdığımız dil faktları yaşlı və orta nəsil dünyadan köçdükdən sonra unudulacaq. Məhz bunun qarşısını almaq baxımından “Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası” əsəri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Əsərdə toplanan dialekt sözləri Qərbi Azərbaycan məişətini, mədəniyyətini, tarixini, etnoqrafik xüsusiyyətlərini, yaşam tərzini tamamilə ifadə edir.

Məsələn, müəllif əsərdə yurddaşlarımızın min illər boyu istifadə etdikləri yüzdən artıq yemək adlarını vermişdir. İlk baxışda insana adi görünsə də, diqqətlə düşündükdə aydın olur ki, ağbirçək analarımızın, əlixınalı qız-gəlinlərimizin min bir əzab-əziyyətlə hazırladığı, böyük bir şövqlə qonaqlarına ikram etdiyi bu yemək adları toplanmasa, öyrənilməsə bir müddət sonra unudulub gedəcəkdir. [1-105]. Bu baxımdan İ. Bayramovun nə qədər böyük zəhmətə qatlaşdığı milli mətbəximizə, mədəniyyətimizə nə qədər böyük töhfə vermiş olduğu göz önündədir. Bu kimi dil faktları sübut edir ki, Qərbi Azərbaycanın köklü-aborigen əhalisi azərbaycanlılar olmuşdur.

Lügətdə qohumluq anlayışı bildirən sözlər diqqəti xüsusi ilə cəlb edir və elmi baxımdan maraq doğurur. Bəllidir ki, qohumluq əlaqəsi bildirən sözlər dialektlərimizdə müxtəlif şəkildə əks olunur. Eyni zamanda dialektlərimizdə yaşayan belə sözlərin tarixi kökləri daha qədimə gedib çıxır. Məsələn, “Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası” əsərində göstərilən Çəmbərək, Dərələyəz, Kalinino şivələrində işlənən günü sözünə nəzər salaq. Bu şivələrdə günü kişinin əsas arvadının üstünə gələn sonrakı arvad, ikinci arvad anlamında işlənir. Günü sözünə Şərqi qrupu dialekt və şivələrində də günü-bacı şəklində rast gəlmək mümkündür. Bu söz günü formasında Orxon-Yenisey abidələrində dost, rəfiqə mənasında işlənir. Sözün semantikasına diqqətlə yanaşdıqda aydın olur ki, hal-hazırda günü-bacı şəklində işlənən sözün əsasında rəfiqə mənasında işlənən qədim günü sözü dayanır.

İ. Bayramov “Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası” əsərində Qərbi Azərbaycanımızın dağlarında bitən, qız-gəlinlərimizin dəstə-dəstə topladığı güllərin, çiçəklərin, otların, dərman bitkilərinin, meyvələrin, tərəvəz bitkilərinin adlarını demək olar ki, bütünlüklə əks etdirmişdir.

Müəllif əsərdə Qərbi Azərbaycanda yaşayan insanlarımızın bir çox mədəni-mənəvi, etnoqrafik xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edən digər sözlərə də yer vermişdir.

İbrahim Bayramov “Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası” əsərində Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikasını araşdıran alimlərimizi düşündürən bir məsələyə-bir tərəfi ayrılıqda işlənməyən mürəkkəb sözlərin işlənmə məqamlarına da aydınlıq gətirmişdir:

Adda-budda (Çəmbərək, İrəvan)-ordan-burdan, tək-tək.

Aram-qərəm (Vedi-Zəngibasar)-fasilə

Bəti-burut (Meğri) - qamət, görkəm

Biş-düş (Çəmbərək, Kalinino)-yemək hazırlama

Çır-çırpı (Çəmbərək, Əştərək)-qırılmış ağac, kol-kos

Dıvız-zıvır (İrəvan) - lazımsız, gərəksiz. Bu söz Türkiyə türkcəsində ıvır-zıvır şəklində eyni mənada işlənməkdədir. Bu əsər həm tədris, həm də dialektoloji tədqiqatlar üçün gərəqli bir mənbə rolunu oynaya bilər. Qərbi Azərbaycan şivələrində kifayət qədər qədim türk sözləri qorunub saxlanmışdır. Bu sözlər dil tariximizin öyrənilməsi üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Professor İ. Bayramovun “Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası” əsəri dialektoloq alimlərin, tarixi qrammatika ilə məşğul olan tədqiqatçıların və qəlbində yurd nisgili daşıyan həmvətənlərimizin stolüstü kitabı, istinad mənbəyi olacaqdır. Azərbaycan dialekt və şivələrinin öyrənilməsi dilçiliyin aktual problemlərindəndir. Dialekt və şivələrin lüğət tərkibinin tədqiqi xalqımızın tarixi, adət və ənənələri ilə bağlı dil faktlarının aşkar olunmasında xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Dialektologiya ilə məşğul olan alimlərimiz Qərbi Azərbaycanın bir sıra ərazilərinin dialekt və şivələrini araşdırsalar da onları konkret bir ləhcəyə daxil etməmişlər.

Filologiya elmləri doktoru, professor İbrahim Bayramovun “Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası” əsəri göstərir ki, müəllif Qərbi Azərbaycan şivələrinin Azərbaycan dialekt və şivələri sistemində öyrənilməsinin tərəfdarıdır. Müəllif bu əsərdə Qərbi Azərbaycan şivələrinin iki yarımqrupunu müəyyənləşdirmişdir: [4-10]. 1. Qərb şivələri: Çəmbərək, Karvansaray, Basarkeçər, Böyük Qarakilsə, Dağ Borçalısı (Çalaloğlu Kalinino) Ağbaba, Quqarq rayon ərazilərinin şivələri; 2. Cənub şivələri: - Dərələyəz, İrəvan, Zəngibasar, Vedibasar, Qarakilsə, Meğri, Qafan rayon şivələri. Müəllif Qərbi Azərbaycan şivələrinin Azərbaycan dialekt və şivələri içərisində yeri üzərində xüsusi dayanır və bu şivələrin dialekt və şivələrimizin həm qərb, həm də cənub qrupuna oxşar xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirir ki, bu da dialektologiya üçün xüsusi elmi əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqatçının gəldiyi qənaət elmi faktlara söykən-diyi üçün inandırıcı görünür.

Dilçi alim əsərdə Qərbi Azərbaycan şivələrinin tədqiqi tarixi məsələlərini də diqqət mərkəzində saxlamışdır. Müəllif Qərbi Azərbaycan şivələrinin tədqiqinə XX əsrin ikinci yarısından başladığını qeyd edərək bu tədqiqatları üç qrupa bölmür: 1) Qərbi Azərbaycanın, yəni

indiki Ermənistan ərazilərindəki şivələrin ümumi şəkildə tədqiqi; 2) Qərbi Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrinin şivələrinin tədqiqi; 3) Konkret bir kəndin şivəsinin tədqiqi.

“Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası” əsəri Qərbi Azərbaycanda yaşamış soydaşlarımızın dilində işlənən sözlərin lüğətidir. Nəzərə alsaq ki, hazırda indiki Ermənistan adlanan Qərbi Azərbaycan ərazisində bir nəfər də olsun azərbaycanlı yaşamır, o zaman qeyd olunan əsərin əhəmiyyəti daha aydın olar. [2-10].

Min illər boyu yaşatdığımız dil faktları yaşlı və orta nəsil dünyadan köçdükdən sonra unudulacaq. Məhz bunun qarşısını almaq baxımından “Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası” əsəri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Əsərdə toplanan dialekt sözləri Qərbi Azərbaycan məişətini, mədəniyyətini, tarixini, etnoqrafik xüsusiyyətlərini, yaşam tərzini tamamilə ifadə edir.

Məsələn, müəllif əsərdə yurddaşlarımızın min illər boyu istifadə etdikləri yüzdən artıq yemək adlarını vermişdir. İlk baxışda insana adi görünsə də, diqqətlə düşündükdə aydın olur ki, ağbırçək analarımızın, əlixınalı qız-gəlinlərimizin min bir əzab-əziyyətlə hazırladığı, böyük bir şövqlə qonaqlarına ikram etdiyi bu yemək adları toplanmasa, öyrənilməsə bir müddət sonra unudulub gedəcəkdir. Bu baxımdan İ.Bayramovun nə qədər böyük zəhmətə qatlaşdığı milli mətbəximizə, mədəniyyətimizə nə qədər böyük töhfə vermiş olduğu göz önündədir. Bu kimi dil faktları sübut edir ki, Qərbi Azərbaycanın köklü-aborigen əhalisi azərbaycanlılar olmuşdur.

Lüğətdə qohumluq anlayışı bildirən sözlər diqqəti xüsusi ilə cəlb edir və elmi baxımdan maraq doğurur. Bəllidir ki, qohumluq əlaqəsi bildirən sözlər dialektlərimizdə müxtəlif şəkildə əks olunur. Eyni zamanda dialektlərimizdə yaşayan belə sözlərin tarixi kökləri daha qədimə gedib çıxır. Məsələn, “Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası” əsərində göstərilən Çəmbərək, Dərələyəz, Kalinino şivələrində işlənən günü sözünə nəzər salaq. [3-330]. Bu şivələrdə günü kişinin əsas arvadının üstünə gələn sonrakı arvad, ikinci arvad anlamında işlənir. Günü sözünə Şərqi qrupu dialekt və şivələrində də günü-bacı şəklində rast gəlmək mümkündür. Bu söz günü formasında Orxon-Yenisey abidələrində dost, rəfiqə mənasında işlənir. Sözün semantikasına diqqətlə yanaşdıqda aydın olur ki, hal-hazırda günü-bacı şəklində işlənən sözün əsasında rəfiqə mənasında işlənən qədim günü sözü dayanır.

İ.Bayramov “Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası” əsərində Qərbi Azərbaycanımızın dağlarında bitən, qız-gəlinlərimizin dəstə-dəstə topladığı güllərin, çiçəklərin, otların, dərman bitkilərinin, meyvələrin, tərəvəz bitkilərinin adlarını demək olar ki, bütünlüklə əks etdirmişdir.

Müəllif əsərdə Qərbi Azərbaycanda yaşayan insanların bir çox mədəni-mənəvi, etnoqrafik xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edən digər sözlərə də yer vermişdir.

İbrahim Bayramov “Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası” əsərində Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikasını araşdıran alimlərimizi düşündürən bir məsələyə-bir tərəfi ayrılıqda işlənməyən mürəkkəb sözlərin işlənmə məqamlarına da aydınlıq gətirmişdir:

**Adda-budda (Çəmbərək, İrəvan)-ordan-burdan, tək-tək.**

**Aram-qərəm (Vedi-Zəngibasar)-fasilə**

**Bəti-burut (Meğri) - qamət, görkəm**

**Biş-düş (Çəmbərək, Kalinino)-yemək hazırlama**

**Çır-çırpı (Çəmbərək, Əştərək)-qırılmış ağac, kol-kos**

DIVIZ-ZIVIR (İrəvan) - lazımsız, gərəksiz. Bu söz Türkiyə türkcəsində ıvır-zıvır şəklində eyni mənada işlənməkdədir. Bu əsər həm tədris, həm də dialektoloji tədqiqatlar üçün gərəkli-bir ənbə rolunu oynaya bilər. Qərbi Azərbaycan şivələrində kifayət qədər qədim türk sözləri - qorunub saxlanmışdır. Bu sözlər dil tariximizin öyrənilməsi üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Professor İ.Bayramovun “Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası” əsəri dialektoloq alimlərin, tarixi qrammatika ilə məşğul olan tədqiqatçıların və qəlbində yurd nisgili daşıyan həmvətənlərimizin stolüstü kitabı, istinad mənbəyi olacaqdır.

### Ədəbiyyat:

- 1.M. Şirəliyev: Azərbaycan dili dialektologiyasının əsasları.B. “Elm”nəşr.1964.səh:64-66.
- 2.İ.Bayramov:”Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası”Bakı,”Maarif”nəşr”.2012 il.səh:31-34.
- 3.Q.Məşədiyev:”Muğan”sözünün etimologiyası”Bakı “Elm”nəşr.1989.səh:121-125
- 4.B.B.Виноградов: «Основные диалекты русского литературного языка»М.1967.стр:37-39

К.Ибрагимова

Развития Азербайджанской диалектологии,его актуальные проблемы,мнение и высказывание учёных-исследователей об этой проблеме

### Резюме

Азербайджанский язык делится на две разновидности: северноазербайджанский и южноазербайджанский, а также на большое количество диалектов. Халаджский язык, кашкайское наречие и салчукский язык, по мнению некоторых исследователей, являются отдельными языками на основе азербайджанского языка<sup>[1]</sup> (причисление халаджского к огузским, однако, сомнительно).

Несмотря на большое число диалектов азербайджанского языка, существенных различий между ними нет. Как правило, носители разных диалектов азербайджанского языка понимают друг друга, проблемы с пониманием могут возникнуть между представителями кавказских и иранских азербайджанцев ввиду того, что некоторые слова иранских диалектов имеют арабское или персидское происхождение и могут быть неизвестны

в Азербайджане, где есть синонимы этим словам. Такой эффект возник после разделения языковых общин в 1828 году. Разговорный азербайджанский язык представлен множеством диалектов и говоров, которые объединяются в следующие группы: 1) восточная (кубинский, дербентский, бакинский, шемахинский диалекты, муганский и ленкоранский говоры)<sup>[2]</sup>; 2) западная (казахский, карабахский, ганджинский диалекты и айрумский говор); 3) северная (нухинский диалект и закатало-кахский говор);<sup>[3]</sup> 4) южная (ереванский, нахичеванский, ордубадский, тебризский диалекты).<sup>[4]</sup>

На диалекты восточной и северной групп сильное влияние оказал кыпчакский ареал.<sup>[5]</sup>

Диалекты азербайджанского языка можно классифицировать по признаку географической локации.<sup>[6]</sup> на территории Иранской Республики, Турции, Ирака, Российской Федерации (Дагестан), Грузии<sup>[7]</sup> и др. государств имеются наречия, которые можно отнести к диалектам азербайджанского языка.<sup>[8]</sup> К примеру, афшарский, кашкайский, айналлу, баятский, шахсевенский, кадजारский диалекты и говоры иракских туркоман.<sup>1</sup>

Ключевые слова: диалект, развитие, учёный-исследователь, проблем, слов. запас языка

K.Ibragimova

Development dialektology of the Azerbaijan, this problems actuals and conception  
learning  
Summary

If we were to gather a group of individuals together from across the UK, or indeed the world, there is a good chance they will end up talking about their different speech styles. **Dialectology** looks at different accent and dialect communities and how these linguistic varieties can differ in several aspects including vocabulary, grammar and pronunciation. It also looks at other speakers' attitudes towards this variation.

One of the first things to define is the difference between an accent and a dialect:

An **accent** refers to distinct pronunciation of words, associated with social or regional groups.

A **dialect** refers to distinct varieties of a language in which syntax and lexis are different from other varieties. Again, these are associated with social or regional groups.

Linguists do not define different varieties of a language as right or wrong, instead some linguists try to define different accents and dialects through phonetic, syntactic and lexical features. Others will consider why some dialects are widely recognised whilst others are not. Some accents are very much obvious and well known and others are harder to place geographically. In Chris Montgomery's study of listeners' perceptions in 2006, the top five dialects of British English which were most recognised by speakers of British English were: Interestingly, all these accents are urban varieties which derive from large, typically well-known, UK cities. This could suggest that recognition of accent has something to do with geographical scale.

Key words: dialecte, development, scientific research, problem, dictionary composition of the language

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 12.04.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 31.05.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Yusif Süleymanov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.